

УДК 631.115.13(477)
© 2010**Л.Л. МЕЛЬНИК,**
кандидат економічних наук**ВЕЛИКОТОВАРНІ
ПІДПРИЄМСТВА
В СІЛЬСЬКОМУ
ГОСПОДАРСТВІ УКРАЇНИ**

Визначено зміст і критерії великотоварних аграрних підприємств, досліджено тенденції їх розвитку, виділено головні проблеми та можливі напрями їх вирішення. Стверджується, що досягти ефекту масштабу виробництва невеликі підприємства в аграрному виробництві можуть шляхом кооперації між собою, інтеграції з підприємствами третьої сфери АПК, поглиблення спеціалізації.

Аналізуючи хід аграрної реформи в Україні з початку 90-х років ХХ ст., можна констатувати, що реформаційні процеси у сфері власницько-господарських відносин практично завершено. Суть їх зводилася до того, щоб здійснити роздержавлення й приватизацію майна і землі, на базі колгоспів і радгоспів сформувати “багатоукладну” аграрну економіку, яка охоплює розмаїття організаційно-правових форм господарювання ринково-підприємницького типу. На сьогодні така модель аграрної економіки розбудована і функціонує. Частка приватного сектору в ній за показником валової продукції сільського господарства у 2008 р. досягла майже $\frac{2}{3}$, а державного – зменшилася до 1,4 %. Близько третини сільськогосподарської продукції виробляють аграрні підприємства, які функціонують на засадах об’єднання об’єктів приватної власності з метою їх спільного використання в господарській діяльності.

Напередодні і під час реструктуризації КСП серед вітчизняних науковців дискутувалося питання про найбільш ефективну і життєстійку організаційно-правову форму аграрного господарства. Безперечно, дискусії в будь-якій науці нормальне явище і джерело їх розвитку. Головне тут – не допускати однобічного підходу, здійснювати системну оцінку та враховувати практичний досвід. Такий підхід дає підстави стверджувати, що ідеальних форм господарювання в одній економічній системі не існує. Кожній з них притаманні певні позитиви і негативи. Інакше, чим пояснити той факт, що в умовах ринкової економіки, зважаючи на жорстку конкуренцію, функціонують різні форми аг-

роструктур. Якби одна з них мала незаперечні переваги, то зрештою витіснила б інші. Головною проблемою і умовою ефективного господарювання є знаходження підприємством своєї “ніші” в сільському господарстві, тобто зосередитися на тих видах діяльності, в яких найбільш повно проявляються його позитиви і пом’якшуються негативи.

Відаючи належне впливу на економічну ефективність і конкурентоспроможність форми господарювання зазначимо, що в умовах НТР у цьому аспекті посилюється економічна вагомість інших чинників, розмірів підприємства зокрема. Останнім часом спостерігається багато дискусій навколо того, який із чинників є пріоритетним. Помітний відхід від абсолютизації чинника приватної власності. Йдеться про статті таких вітчизняних науковців, як В.Я. Амбросов, Т.Г. Маренич, Л.Ю. Мельник, В.Я. Месель-Веселяк, О.М. Онищенко, П.Т. Саблук. Більшість з них виділяють важливе позитивне значення розмірів господарства і його техніко-технологічної оснащеності, професіоналізму всіх працівників, і менеджерів зокрема.

Водночас наявність низки недостатньо вивчених і дискусійних питань, які пов’язані з концентрацією сільськогосподарського виробництва, вимагають подальших поглиблених досліджень з цього питання.

Мета роботи – дослідження питань щодо змісту категорії “розміри підприємства”, визначення критеріїв великотоварних підприємств, тенденцій їх розвитку в Україні, головних проблем, притаманних їм, та можливих напрямів їх вирішення.

Результати дослідження та їх обговорення. Економічна ефективність і стійкість

аграрних підприємств, як загально визнано, визначаються низкою чинників. Донедавна більшість вітчизняних науковців стверджувала, що в ринкових умовах головним чинником є приватна форма господарювання. А тому за фермерським господарством "... майбутнє розвитку аграрного сектору економіки нашої країни" [6, с. 135]. Від розвитку сектору особистих селянських господарств "... дуже великою мірою (якщо не найбільше) залежатиме майбутнє українського села як такого" [11, с. 69].

Власність, на наш погляд, взагалі не є чинником безпосереднього впливу на ефективність виробництва. Форма власності на засоби й результати праці визначає соціально-економічний статус працівника в господарській діяльності. А вже від нього залежать розміри його доходу, а відповідно і рівень добробуту. І в цьому плані слід погодитися з тезою М.М. Павлишенка: "... власність – це не чинник виробництва, а лише його оболонка, яка забезпечує виробнику пряму залежність рівня споживання від рівня виробництва, а тому головним є розвиток виробництва, а не просто зміна форм власності. На жаль, в економічній реформі усе поставлено до навпаки. Думують, що сама по собі зміна форми власності розв'яже усі пробле-

ми розвитку виробництва, хоч практика показує зворотнє" [5, с. 78].

Розміри господарства також безпосередньо не впливають на ефективність господарювання. Йдеться про те, що у великотоварних агроструктурах є можливість більш ефективно використовувати інші чинники, що позитивно впливають на результати виробництва.

Головними чинниками прямої дії на ефективність і прибутковість агроструктур є впровадження у виробництво новітніх видів техніки і технологій, наукових методів організації праці в широкому розумінні цього поняття, оплати праці зокрема. Зрозуміло, що потрібна й відповідна кваліфікація працівників.

Наголосимо, що стрімкий розвиток продуктивних сил в сільському господарстві, впровадження досягнень НТП (щодо техніки і особливо технологій), об'єктивна необхідність відновлення й розвитку сільського господарства на інтенсивно-інноваційних засадах надають чиннику техніко-технологічної оснащеності, і відповідно професіоналізму тих, хто її використовує (техніко-людська система), особливого значення. Цьому сприяють і такі зовнішні чинники, як кон'юнктура аграрного ринку, зокрема ринкові ціни та

*Економічні показники господарської діяльності сектора великотоварних аграрних підприємств України**

Показник	2004 р.	2005 р.	2006 р.	2007 р.	2008 р.
Кількість підприємств, од.	13042	15430	14926	14912	15165
Загальна площа с.-г. угідь, млн га	20,1	18,5	17,2	16,8	16,7
на одне підприємство, га	1540	1199	1154	1130	1101
Частка великотоварних підприємств у загальній площі с.-г. угідь, %	53,8	49,8	46,8	45,8	45,6
Обсяги валової продукції, виробленої в секторі великотоварних с.-г. підприємств, млрд грн:	29,8	30,4	32,9	32,0	41,9
на одне підприємство, тис.грн	2285	1970	2205	2143	2513
на 100 га с.-г. угідь, тис.грн	148,2	164,6	191,1	189,7	251,3
Частка великотоварних с.-г. підприємств у загальному обсязі валової продукції, %	32,2	32,8	34,7	36,0	40,3
* Розраховано за даними: [10, с. 44, 51, 66, 153–155].					

конкуренція. Глобалізаційні процеси, у тому числі вступ України до СОТ, об'єктивно будуть змушувати вітчизняних аграріїв до посилення рівня технічної оснащеності сільського господарства.

Отже, розміри підприємства не є прямим чинником впливу на результати господарської діяльності. Але вони виступають важливою умовою для ефективного використання інших чинників. Це питання вже розглядалося вітчизняними науковцями, які стверджують, що більшість чинників можна успішно використовувати в роботі підприємств з достатньо великими розмірами і обсягами одержаної продукції.

Як показують аналіз і розробки, великотоварні підприємства можуть повною мірою на 100 % використовувати чинники науково-технічного прогресу по всіх напрямках його складових: біологічних, технічних, технологічних, екологічних, економічних, соціальних, інформаційних.

Водночас чинники цих складових науково-технічного прогресу в підприємствах середнього розміру можуть бути впроваджені на 40–50 %, а в малих – на 15–20 %. Ось чому саме великі підприємства повинні бути основою освоєння науково-технічного прогресу на майбутні роки в агропромисловому комплексі. Вони успішно, на рівних можуть функціонувати у складі технопарків, технополісів, холдингів, корпорацій, науково-виробничих об'єднань, систем, кластерів та інших інтегрованих структур. Для цього великотоварні сільськогосподарські підприємства мають у своєму розпорядженні комплекс організаційних чинників, які позитивно впливають на рівень і ефективність виробництва. Це наявність сівозмін, системи взаємопов'язаних дрібних, середніх і великих виробництв, можливостей диверсифікації, комбінування та взаємодоповнення галузей, доцільного поєднання виробничої й соціальної інфраструктури, логічно завершеної структури управління, можливість формування рівноцінних трудових колективів власників і найманих працівників, розробки єдиних методів стимулювання їх праці та матеріальної зацікавленості. Використання досягнень науково-технічного прогресу че-

рез великотоварні підприємства повинно стати вирішальним чинником відродження та інтенсивного розвитку агропромислового комплексу.

Досягнення техніко-технологічної ефективності можливе лише за умови концентрації виробництва. Великі господарства дають змогу широко застосовувати поділ праці, використовувати кваліфікованих працівників по різних галузях господарства і освічених спеціалістів у складі адміністративно-технічного персоналу. Лише велике господарство, маючи значні оборотні капітали, має і більші переваги щодо одержання кредиту, збуту продукції, розвитку деяких підсобних і допоміжних галузей сільського господарства, а також здійснення інших інвестиційних проектів тощо [1–3].

Отже, економічна продуктивність, ефективність та фінансова стійкість аграрних господарств визначаються дією низки чинників. Чільне місце серед них займають розміри підприємства, які сприяють використанню інших чинників. Якщо розглядати значимість розмірів господарств у динаміці, то можна виявити таку тенденцію: в міру зростання продуктивних сил у сільському господарстві, розвитку техніко-людської системи її ефективне використання об'єктивно вимагає досягнення певного рівня концентрації виробництва взагалі, і земельних площ зокрема. Саме тому є всі підстави стверджувати, що на сьогодні в сільському господарстві вирішального значення набувають формування, функціонування й розвиток сектору великотоварних агроформувань, незалежно від їх організаційно-правових форм. Вони мають незаперечні переваги щодо ефективного використання землі, уречевленої й живої праці.

Розмір підприємства – це рівень концентрації в ньому виробничих ресурсів і обсягів виробленої продукції. Відповідно він визначається двома групами показників. По-перше, ті, що характеризують виробничий потенціал: розміри основних і обігових фондів; кількість працівників; розміри земельних площ. По-друге, показники, які визначають результати виробництва: обсяги виробленої продукції (валової, товарної); розміри одержаного прибутку тощо.

Виходячи з цих показників, сільськогосподарські підприємства можна розподіляти на більшу чи меншу кількість груп. Найбільш узагальнений підхід – це їх розподіл на три групи: великі, середні, малі. При цьому не обов'язково використовувати систему показників. Для агроструктур, особливо землеробського напрямку, достатньо використати два показники: розміри землекористування; виробництво валової продукції.

З огляду на досліджувані показники (зрозуміло, дещо умовно), до великотоварних агроструктур віднесемо всі сільськогосподарські підприємства, за винятком фермерських господарств. Головний критерій – площа використуваних сільськогосподарських угідь – понад 1000 га і більше.

Певна умовність виділення сектору великотоварних агропідприємств за таким критерієм у тому, що й у складі фермерських господарств, наприклад у 2008 р., 798 од. (2,1 % до загальної кількості ФГ, що мали сільськогосподарські угіддя) використовували понад 1000 га сільськогосподарських угідь. Але більшість з них (72,1 %) мали до 50 га (таблиця).

Дані таблиці дають підстави сформулювати декілька висновків щодо місця і ролі сектору великотоварних агропідприємств та його динаміки.

У контексті продуктивності економічна вагомість сектору великотоварних агропідприємств з року в рік зростає. Частка його у загальному виробництві валової продукції за 2004–2008 рр. зросла до 40,3 %. Позитивною є тенденція підвищення продуктивного використання сільськогосподарських угідь, тобто виробництво валової продукції на 100 га сільськогосподарських угідь (на 69,6 %; до речі, у 2008 р. за цим показником великотоварні підприємства на 83,7% перевищували ФГ, в яких було отримано 136,8 тис. грн). Негативною вважаємо тенденцію деконцентрації за показником площі землекористування, яка продовжується за всі роки аграрної реформи. Так, середній розмір сільськогосподарських угідь в аграрних підприємствах, без фермерських господарств, скоротився з 3116 до 1101 га (в 2,8 раза). Між іншим, за цим показником вітчизняні агропідприємства значно перевищують ФГ США (179 га). З урахуванням ФГ

на одне сільськогосподарське підприємство у 2008 р. припадало 356 га, тобто майже в 2 рази більше, ніж в США. Але більш коректно порівнювати площу сільськогосподарських угідь підприємства з оптимальною, за якої досягається найбільш низька собівартість продукції в землеробстві.

При цьому враховуються родючість ґрунту, кліматичні умови, місце розташування земельної ділянки, її відстань від садиби, спеціалізація господарства.

Вітчизняні науковці, зокрема Національного наукового центру “Інститут аграрної економіки”, ще на початку 90-х років минулого століття розробили методичні рекомендації щодо визначення оптимальних розмірів ФГ в Україні у цілому в межах 250–400 га [7]. Зокрема, зазначалося, що при виробництві зернових і соняшнику в Степу для цього потрібно обробляти 300–400 га, овочів, плодів та ягідних – 25–60 га; винограду – 20–50 га. Зрозуміло, що з розвитком техніко-людської системи оптимальний розмір землекористування зростає.

Виходячи з викладеного, можна стверджувати, що оптимальні розміри землекористування – поняття значною мірою відносне й динамічне. Дійсно, що потрібно враховувати і форми господарювання. Обговорюване стосується сімейних ферм. Для інших форм господарювання оптимальні розміри сільгоспугідь значно вищі. Так, при виробництві зернових і соняшнику в Степу вони мають бути 3–5 тис. га. Зрештою верхня межа раціональних розмірів достатньо відносна. Цим і пояснюється той факт, що в Україні ефективно функціонують особливо великі за земельною площею агроструктури. Так, станом на 1 січня 2009 року в ТОВ АФ “Олімпекс-Агро” (Дніпропетровська область, Новомосковський район) загальна площа сільськогосподарських угідь становила 16,9 тис.га, в АТЗТ “Агро-Союз” – 10,9 тис.га. У цілому по Дніпропетровській області в 324 агроформуваннях (31 % від загальної їх кількості) використовувалося більше 1000 га сільськогосподарських угідь. Питома вага їх у всій площі сільськогосподарських угідь становила 60,1 %. У розрахунку на одне таке господарство припадало 2792 га, а в Покровському райо-

ні – 4869 га, Новомосковському – 3840 га і найменше у Верхньодніпровському районі – 2083 га.

У 2008 р. по Україні понад 3000 га мали 1647 сільськогосподарських підприємств (у т.ч. понад 5000 тис. га – 554). Позитивним є той факт, що їх питома вага у загальній площі сільськогосподарських угідь становила 41,9 % [10, с. 51].

З огляду на викладене можна стверджувати, що агроструктури всіх організаційно-правових форм (за винятком більшості ФГ) використовують більш-менш оптимальні розміри сільгоспугідь. У 2008 р. найвищим цей показник був у державних підприємствах – 3008 га і найменшим у сільгоспкооперативах – 1023 га, в сільськогосподарських товариствах – 1284 га [10, с. 51, 65].

Головною проблемою сектору сільськогосподарських підприємств у цілому, і великотоварних зокрема, є низька їх прибутковість. 2008 рік, як відомо, був сприятливим для сільського господарства України. Але 29 % сільськогосподарських підприємств були збитковими. Чистий прибуток від усієї діяльності становив 5,4 млрд грн, а рівень її рентабельності 7,3 % (у 2007 р. – 15,1 %).

Розміри чистого прибутку 5,4 млрд грн самі по собі свідчать лише про те, що в цілому сектор сільськогосподарських підприємств у 2008 р. був прибутковим. Але тут важливо врахувати найбільш нагальні його потреби, передусім в технічній оснащеності. А, як відомо, машинами та обладнанням аграрні підприємства забезпечені на 45–65 % технічної потреби, більшість яких зношені. Темпи щорічного списання зношеної техніки в декілька разів перевищують темпи її з купівлі. Через технічні несправності та фізичне зношення щорічно не використовується четверта частина тракторів і комбайнів. Колишня чітка система технічного сервісу практично зруйнована. Кількісне та якісне зменшення машинно-тракторного парку призвело до збільшення навантаження на техніку, що викликає розтягування строків виконання технологічних операцій. Для оновлення машинно-тракторного парку аграрних підприємств на рівні технологічної потреби, як свідчать розрахунки вчених ННЦ

“Інститут аграрної економіки”, необхідно щорічно купувати машини й обладнання на суму понад 15 млрд грн. З них на оновлення парку тракторів виділяти 3,0–3,5 млрд грн, зернозбиральних комбайнів – 3,5–4,0 млрд грн. Крім цього, для підтримання машинно-тракторного парку в працездатному стані необхідно 2,0–2,5 млрд грн на закупівлю запасних частин і ремонтних матеріалів [8, 9].

У 2008 р. в розрахунку на одне сільськогосподарське підприємство було отримано 90,8 тис. грн чистого прибутку. За таку суму не можна здійснити техніко-технологічне оснащення, а тим більше з урахуванням сучасного його етапу в економічно розвинених країнах.

“Нині більшість сільськогосподарських підприємств забезпечені власними фінансовими ресурсами в межах 13 %, тоді як на початку 90-х років вони становили 57–62 % їхньої потреби” [4, с. 4]. І тут маємо приклад так званого замкнутого кола. З одного боку: “Вирішення проблеми дохідності в агропромисловому комплексі неможливе без формування сучасної матеріально-технічної бази виробництва продукції... Масштаби та напрями розвитку аграрного виробництва, ефективність та конкурентоспроможність визначає матеріально-технічна база, особливо її активна частина – машини та обладнання” [9, с. 26, 28]. З іншого – фінансовий стан сільськогосподарських підприємств, зниження їх платоспроможності унеможливає задовольнити потребу в технічній оснащеності на сучасному рівні.

Безперечно, прибутковість агроформвань залежить від задіяння багатьох чинників внутрішнього порядку. Із зовнішніх головним є міжгалузеві диспропорції в останні 10–15 років, тобто диспаритет цін щодо аграрних підприємств з боку підприємств першої і третьої сфер АПК. Проблема не нова, але дотепер не вирішена. Здебільшого тут винувата неефективна аграрна політика держави. Адже “Сільське господарство як одна із специфічних, немонопольних і захищених галузей, зважаючи на його особливе призначення і роль у забезпечення добробуту населення й продовольчої безпеки кра-

їни, потребує виваженої державної політики протекціонізму та підтримки” [4, с. 3].

Національною особливістю великотоварного сектору аграрних підприємств є те, що він практично повністю функціонує на орендованих землях. Питання це складне і потребує окремого дослідження. А тому лише зазначимо, що ринково-підприємницькі закони і принципи (максимізація прибутку, конкуренція) змушують усіх землекористувачів ефективно використовувати землю, незалежно від форми землекористування. Водночас використання власної землі або довічне користування нею на засадах трудового права забезпечує відносно більшу

гарантію щодо перспектив економічної стійкості і стабільності розвитку господарства, бізнес-планування і менеджменту. Власна земля також може слугувати як застава для одержання довгострокового кредиту та його використання з метою відтворення на інтенсивно-інноваційній основі. Незаперечні переваги у використанні власної землі щодо збереження, відновлення й підвищення родючості ґрунту. Без відміни мораторію на купівлю–продаж земельних паїв і формування цивілізованого ринку землі вирішити цю проблему неможливо. Чимало проблем припідприємств і оренді землі, і передусім короткостроковість орендних договорів.

Висновки

В умовах НТР продуктивність й ефективність аграрних підприємств усе більше визначається двома, до речі, взаємопов'язаними пріоритетними чинниками:

1) рівнем розвитку техніко-людської системи;

2) розмірами господарства, насамперед за показником площі використання сільськогосподарських угідь і обсягами виробленої продукції.

Відповідно все більшого економічного значення набуває невеликий за кількістю господарських одиниць сектор великих агроформувань, в якому виробляється більша частка товарної продукції. Незалежно від організаційно-правової форми великотоварні агроформування мають незаперечні переваги у використанні техніки, технології, землі і робочої сили. І не випадково практично в усіх економічно високорозвинених країнах уже сформований і функціонує пріоритетний за виробництвом товарної продукції сільського господарства сектор великотоварних агроструктур.

Отже, враховуючи світові тенденції в розвитку сільського господарства і насамперед посилення в ньому концентрації виробництва, а також вступ України до СОТ, необхідність розбудови постіндустріаль-

ної економіки сільського господарства і на цих засадах забезпечення на високому рівні продовольчої безпеки країни, нагальною потребою є підвищення ролі сектору великотоварних агроформувань, і передусім інноваційного типу. Відповідно до їх розвитку, а також зростання доходів селян з інших джерел (окрім сільських домогосподарств), цінова доступність більшості продовольчих товарів сектор господарств населення буде втрачати своє сучасне соціально-економічне значення.

При цьому не йдеться про насильницьке витіснення аграрних домогосподарств. На сьогодні вони для багатьох їх власників є істотним джерелом доходів, а нерідко головною сферою зайнятості, забезпечення ринку продовольчого ринку рядом трудомістких видів сільськогосподарської продукції. У сільському господарстві багато видів виробництва, які можуть бути рентабельними в межах “малого” і навіть “дрібного” бізнесу, наприклад виноградарство, городництво, садівництво, бджолярство тощо. Досягти ефекту масштабу виробництва невеликі підприємства в аграрному виробництві можуть шляхом кооперації між собою, інтеграції з підприємствами третьої сфери АПК, поглиблення спеціалізації.

Бібліографія

1. *Амбросов В.Я.* Великотоварні підприємства як основа впровадження інновацій / В.Я. Амбросов, Т.Г. Маренич // Економіка АПК. – 2007. – № 6. – С. 15–18.
2. *Андрющенко А.М.* Ефект діяльності сільськогосподарської виробничої кооперації в умовах становлення сільськогосподарського виробництва / А.М. Андрющенко // Економіка АПК. – 2004. – № 8. – С. 48–52.
3. *Бойко В.І.* Економіка в контексті аграрної політики / В.І. Бойко // Економіка АПК. – 2003. – № 12. – С. 19–22.
4. *Дем'яненко М.Я.* Державна підтримка як фактор забезпечення конкурентоспроможного аграрного виробництва / М.Я. Дем'яненко, Ф.В. Іванина // Економіка АПК. – 2009. – № 9. – С. 3.
5. *Павлишенко М.М.* Госпрозрахунок як основа ринкової економіки / М.М. Павлишенко // Економіка АПК. – 2006. – № 5. – С. 70–79.
6. Проблеми економіки агропромислового комплексу і формування його кадрового потенціалу: кол. монографія [у 2-х т.]. Т.1 / За ред. П.Т. Саблука, В.Я. Амбросова, Г.Е. Мазнева. – К.: ІАЕ, 2000. – Т. 1. – 732 с.
7. Розвиток форм господарювання на селі / В.Я. Месель-Веселяк, П.Т. Саблук, М.Й. Малік та ін. – К.: Урожай, 1993. – 234 с.
8. *Саблук П.Т.* Структурно-інноваційні зрушення в аграрному секторі України як фактор його соціально-економічного зростання / П.Т. Саблук // Економіка АПК. – 2004. – № 6. – С. 3–8.
9. *Саблук П.Т.* Проблеми забезпечення дохідності агропромислового виробництва в Україні в постіндустріальний період / П.Т. Саблук // Економіка АПК. – 2008. – № 4. – С. 19–37.
10. Статистичний збірник “Сільське господарство України”: за 2007 рік. / Державний комітет статистики України. – К., 2008. – 391 с.
11. *Юрчишин В.* Господарства населення: проблеми майбутнього / В. Юрчишин // Економіка України. – 2003. – № 9. – С. 67–72.

За последние 40 лет приведена в негодность пятая часть верхнего почвенного слоя Земли; примерно восьмая часть возделываемых земель утрачена в результате опустынивания, заболачивания и засоления; более чем на треть возросло содержание газов в атмосфере, вызываемых парниковым эффектом, который приводит к потеплению климата; примерно на треть сокращена и фактически превращена в биологическую пустыню площадь, занимаемая лесами еще в 1950 году; более чем на 5 % разрушен озоновый слой планеты.

Из “Рекомендаций по рекультивации техногенных ландшафтов” / [Кобец А.С., Узбек И.Х., Волох П.В. и др.]